

РОЗДІЛ III. ТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ СИНТАКСИСУ

Юлія Бойко

DOI 10.31558/1815-3070.2019.37.6

УДК 811.111' 367.335

КОНСТРУКЦІЯ ЯК ОСНОВА ДЛЯ ПОБУДОВИ МЕНТАЛЬНОЇ СХЕМИ РЕЧЕННЯ

У статті розглянуто механізми структурного та смислового зв'язування слів у рамках синтаксичної конструкції, яка покликана репрезентувати знання про денотативну ситуацію і водночас демонструвати схему розгортання думки. На основі цього представлено ментальні схеми складнопідрядного речення, котрі є своєрідними аналогами синтаксичних концептів та моделюються відповідно до пропозиційних різновидів простих речень.

Ключові слова: *клауза, акціональні дієслова, неакціональні дієслова, пропозиція, синтаксичний концепт, конструкція, ментальна схема.*

У синтаксичному структуруванні мови головна роль належить реченню як основній синтаксичній одиниці, навколо якої групуються всі основні різновиди синтаксичних категорій. Речення є тією мовною структурою, в рамках якої розгортається функціонування всіх синтаксичних прийомів і за межі якої не виходить переважна більшість синтаксичних відношень (Mirchenko 5). Речення поляризує категорійні величини, окреслює центральні та периферійні синтаксичні значення та виявляє їхню складну взаємодію у формальних та семантичних перетвореннях.

Сучасна синтаксична теорія, як зауважує О. О. Селіванова, хоч і перебуває у стадії відносного впорядкування, однак чимало проблем залишаються відкритими та суперечливими, простежується певна стагнація синтаксичних досліджень у сучасному мовознавстві: «Вибух цікавості до синтаксичних розробок у другій половині ХХ століття, який привів до постановки та розв'язання багатьох проблем цієї галузі, поступився місцем кризовому стану синтаксису» [Selivanova 469–470].

Так, лінгвістичній науці на сьогодні відомі напрацювання в галузі синтаксису речення. Зокрема у сфері структурного синтаксису (В. А. Белошапкова, Л. П. Йофік, Г. А. Вейхман), семантичного (В. А. Звєгінцев, І. П. Сусов, Н. Д. Арутюнова, О. В. Бондарко, Я. Г. Тестелець, В. І. Вихованець, А. Мустайокі), генеративного (Н Хомський, Ф. Ньюмейер, Р. Джекендофф, Дж. Росс та Н. А. Слюсарь), когнітивного (М. Мінський, О. С. Кубрякова, М. М. Болдирев, З. Д. Попова, Й. А. Стернін, С. А. Жаботинська, І. С. Шевченко, А. М. Приходько, Дж. Лакофф, Р. Ленекер, Л. Телмі) та функціонального синтаксису (І. П. Распопов, Г. О. Золотова, Н. О. Слюсарєва, В. С. Страхова, В. Д. Івшин, М. В. Всеволодова, М. А. Хеллідей, М. Матезіус, Й. Фірбас, Ф. Данеш, Т. Гівон), а також конструкційної граматики (А. Голдберг, В. Крофт).

Однак, незважаючи на велику кількість наукових розвілок стосовно синтаксису складного речення, нині у цій сфері відсутній чіткий підхід до виділення об'єктів вищого, базового та нижчого рівнів.

Метою цієї статті є встановлення механізмів структурного та смислового зв'язування слів у рамках синтаксичної конструкції та на основі цього ментальних схем речення, котрі є своєрідними аналогами синтаксичних концептів.

На основі того, що дієслово своєю семантикою й валентісною рамкою фіксує у нерозчленованому вигляді пропозицію як мисленнєвий образ денотативної ситуації, воно є носієм моделі пропозиції, яка зі свого боку слугує одиницею вищого рівня (абстрактної категорії). Одиницею нижчого рівня (конкретної категорії) є конкретний тип речення, актуалізована у мові конструкція. Об'єктом базового рівня у синтаксисі є конструкція, яка являє своєю структурою пропозицію у вигляді позицій іменних актантів та типу відношень між ними в абстрагованому вигляді. На підтримку цього положення наведемо думку прибічників пропозиційної форми репрезентації знань. Як своєрідні ментальні структури, які відображають типову ситуацію та характер відношень її учасників, пропозиції організовують всю інформацію, яка надходить у пам'ять людини (Arutyunova). Підхід до пропозиції як особливої оперативної структури свідомості або особливої одиниці збереження інформації є характерним для когнітивної лінгвістики. У рамках цього підходу відмічається, що «слова можуть взаємоасоціюватися лише за умови, що відповідні їм поняття входять до закодованих у пам'яті пропозицій. З когнітивного погляду довготривала пам'ять людини є великою сіткою пропозиційних дерев, що взаємоперетинаються, причому кожне з них включає деякий набір вузлів пам'яті з чисельними зв'язками» (Pankrats 88–89).

Ідея розчленованості події та її категоризація найтіснішим чином пов'язана із вербалізацією, оскільки ступінь розчленованості події детермінує характер її деталізації з подальшим відображенням у мові. Процеси вербалізації, на думку У. Чейфа, включають три етапи: 1) організацію змісту; 2) «пакування» змісту відповідно до «оцінки мовцем стану розуму адресата у цей момент і його робочих можливостей у межах конкретного контексту мовлення» (йдеється про відому відому та нову інформацію); 3) синтаксичні процеси, які є характерними для даної мови (винесення підмета на перше місце у структурі речення, тема-рема-тематична організація тощо). Процеси, задіяні на цьому етапі організації змісту, включають: 1) «розчленування епізоду на підепізоди»;

2) «вибір пропозиційної структури, яка визначить ролі об'єктів епізоду»; 3) вибір одиниць мови для кодування судження (процес категоризації) (Chafe 38–40). Фактично, розчленоване бачення ситуації вже саме собою є актом пропозиційності, в процесі якого встановлюються реляційні відношення між виділеними об'єктами. Характер відношень категоризується і матеріалізується в мові.

Схеми членування цілісних подій на низку складових їх елементів з метою вербалізації повинні відповідати певним стереотипам, щоб мовці на одній і тій самій мові могли розуміти один одного. Ці стереотипи структуруються у вигляді ментальних репрезентацій, в основу яких кладуться ментальні схеми та їх об'єднання, і закріплюються за системою «мова–мислення» з перспективою подальшого об'єктивування тим або іншим типом конструкції.

Здійснені раніше спроби схематизувати реальні події з урахуванням логіко-денотативних та категоріальних основ свідчать про певну впорядкованість цієї сфери, відсутність у ній певної хаотичності. Ця впорядкованість гармонує з можливістю вичленування структур знання які підлягають вербалізації. Процес вичленування структур знання зі свого боку вказує на спосіб концептуалізації світу. Так, Г. О. Золотова диференціює реальний світ за ознаками «активне», «пасивне» начало так:

ЛЮДИНА – *існує* у просторі й часі, у природі та в суспільстві (живе, народжується, росте, змінюється), *володіє* властивостями; *перебуває* у стані: фізичному, емоційному, психічному; *рухається* у просторі; *діє* (конкретні фізичні дії, ментальна діяльність, сенсорна діяльність, *каузує* дію, стан, ознаку, буття інших суб'єктів і предметів); *вступає* у відносини з іншими людьми (соціальні, психічні);

ПРЕДМЕТИ – *існують, володіють, належать, можуть переносити* зміну фізичного стану, на переході від буття до небуття; *служуть* орієнтирами руху; *служуть* об'єктами думки і сприйняття, *служуть* каузованими об'єктами-суб'єктами (Zolotova 36).

Як уже зазначалося, зіставний аналіз різних категоріальних значень англійського дієслова, проведений М. М. Болдиревим (Boldyrev 33–34), підтверджує, що характеристика фізичних об'єктів через слова дієслівного класу диференціюються у найзагальніших рисах за критеріями акціональності і неакціональності. При цьому акціональні дієслова покликані позначати події, що передбачають певну динаміку, розвиток і є такими, що вимагають активності суб'єкта: фізичні та інтелектуальні дії, творча діяльність, ціленаправлений рух, переміщення предметів, їх видозміна тощо. Неакціональні дієслова виражають явища, які є характерними для внутрішнього світу людини: її відчуття, емоції, побажання, умовиводи, пов'язані з виділенням та характеристикою окремих елементів динамічних подій та типів їх взаємовідношень (Boldyrev 95).

Наведені вище структури знання про світ свідчать, що логічно-денотативні аспекти, які виокремлюються людським мисленням, організовані у вигляді певних відношень, розірваність яких призводить до втрати смислу. Мовна система володіє засобами для об'єктивації цих відношень. Існування концептуального рівня забезпечує єдність структурування мовних та немовних знань. У цьому зв'язку актуальними є наші судження про два способи представлення у мові денотативних ситуацій – розчленованому та нерозчленованому.

Розчленований спосіб представлення денотативної ситуації спряжений з інтегруючою функцією конструкції, яка базується на подвійній природі мови як абстрактній системі та як функціонуючій системі. Саме ця природа мови регулярно демонструється в реалізації двох типів відношень – парадигматичних і синтагматичних. Перший тип відношень характеризує одиниці одного рівня у плані їх систематизації і реалізує дистрибутивну функцію, а другий тип відношень виявляє правила організації одиниць у структурі вищого рівня та реалізує інтегративну функцію. Інтегративна функція проявляється у мовнорозумових актах і спряжена з питаннями взаємодії мови і мовлення, центральним з яких є питання комбінаторики лексичних одиниць у процесі побудови комплексних знаків для обміну судженнями про світ.

Проте інтегративність зовсім не передбачає простого накладання смислів, складових компонентів речення. Як справедливо зауважує О. С. Кубрякова, когнітивний підхід до пояснення композиційної семантики дозволяє інтерпретувати комплексний знак з позицій виявлення кореферентних значень. Необхідно, щоб синтагматично пов'язане слово «втягло» відповідну частину значення узгоджувати поняття виявилися кореферентними, сумісними. «Узгодження смислів відбувається при природній їх сумісності, для чого необхідно когнітивне пов'язування двох різних ментальних просторів, розуміння можливостей їх об'єднання в одне інтегративне ціле» (Kubryakova 22). Таким чином, принциповим є питання про механізми структурного та смислового зв'язування слів у рамках синтаксичної конструкції, оскільки пояснення цих механізмів пов'язане зі встановленням лінії проєктивності різнорівневих категоріальних значень.

Як стверджує Л. Телмі, «граматична конструкція – це граматичний комплекс, який складається з певних комбінацій простих форм, абстрактна схема зі структуруючою функцією». Ця функція образно може бути порівняна зі «скелетом для концептуального матеріалу, який виражається лексично» (Talmy 94). Думка про структурування функції, яка виконується синтаксичною конструкцією по відношенню до концептів, є, на наш погляд, вагомим аргументом на користь специфіки концептуальних процесів на рівні синтаксису. Специфіка ця полягає як у механізмах концептуального зв'язування, так і в механізмах «налаштування» композиційних елементів одне на одного у процесі їх інтеграції в одне, більш складне, ціле.

Погляд Е. Бенвеніста з приводу того, що «синтаксис речення є лише кодом, який забезпечує, правильне розміщення його членів» (Benvenist 446) практично не відрізняється від точки зору інших дослідників на роль синтаксичної конструкції у системі мови. Позиція автора роботи відносно граматичних конструкцій свідчить про її переконаність в одночасному зверненні конструкцій до онтології мови та онтології світу. У першому випадку автор має справу з правилами побудови речень, а у другому – з певною системою аналізу оточуючого світу.

Завдяки наявності такої чіткої сітки правил ми стаємо учасниками певної «згоди» і здатні розуміти одне одного. У такий спосіб конструкція покликана репрезентувати знання про денотативну ситуацію і знання про схему розгортання думки із вказівкою на правила лінійного узгодження слів в одне ціле.

Виходячи із зазначеного вище, вважаємо за доцільне у нашій роботі скористатися базовими ментальними схемами для когнітивного аналізу СПР, запропонованими І. С. Шевченко та застосованими О. В. Михайловою в ході аналізу простого давньоанглійського речення (Shevchenko; Mykhailova). Когнітивні різновиди базових схем моделюються відповідно до пропозиційних різновидів простих речень, реалізованих у конкретних ситуаціях мовлення згідно з аргументно-предикатними (рольовими) та семантичними параметрами їхніх вузлів і є соціально й культурно специфічними.

Ми виходимо з того, що клауза, як складова частина будь-якого СПР, є пропозицією, а певна кількість клауз, що входять до складу СПР формують, за висловом Я. Г. Тестельця «справжній клубок пропозицій» (Testelet 255). Об'єднані у гіпотаксичному цілому ментальні схеми клауз (пропозицій) володіють вищим рівнем абстракції порівняно з типовою пропозицією, вираженою простим реченням.

Отже, зважаючи на функціональну категоризацію англійського дієслова (Boldyrev), опираючись на низку синтаксичних концептів, запропонованих Й. А. Стерніним та З. Д. Поповою (Popova, Sternin), а також на розробку ментальних схем простого давньоанглійського речення, представлених І. С. Шевченко (Shevchenko) та О. В. Михайловою (Mykhailova), пропонуємо виділення таких ментальних схем у складі СПР, як це показано на рис. 1.

Зазначені нище схеми онтологічні за суттю, оскільки вони безпосередньо стосуються «концептуальних архетипів» Р. Ленекера (conceptual archetypes) – це доконцептуальні феномени «повторювані й чітко диференційовані аспекти нашого досвіду, які ми, зазвичай, використовуємо для структурування наших знань», «прототипові цінності базових мовних конструктів» (Langacker, 294–295).

Онтологічний характер, максимальна абстрагованість ментальних схем речення також зумовлює те, що перевага надається терміну *схема* порівняно з терміном *модель*, що видається більш конкретизованою (пор. поняття ідеалізованої когнітивної моделі – ІКМ) Дж. Лакоффа, яка демонструє, що для ідентифікації концептів необхідне знання про домен, на фоні якого певне поняття концептуалізується (Lakoff).

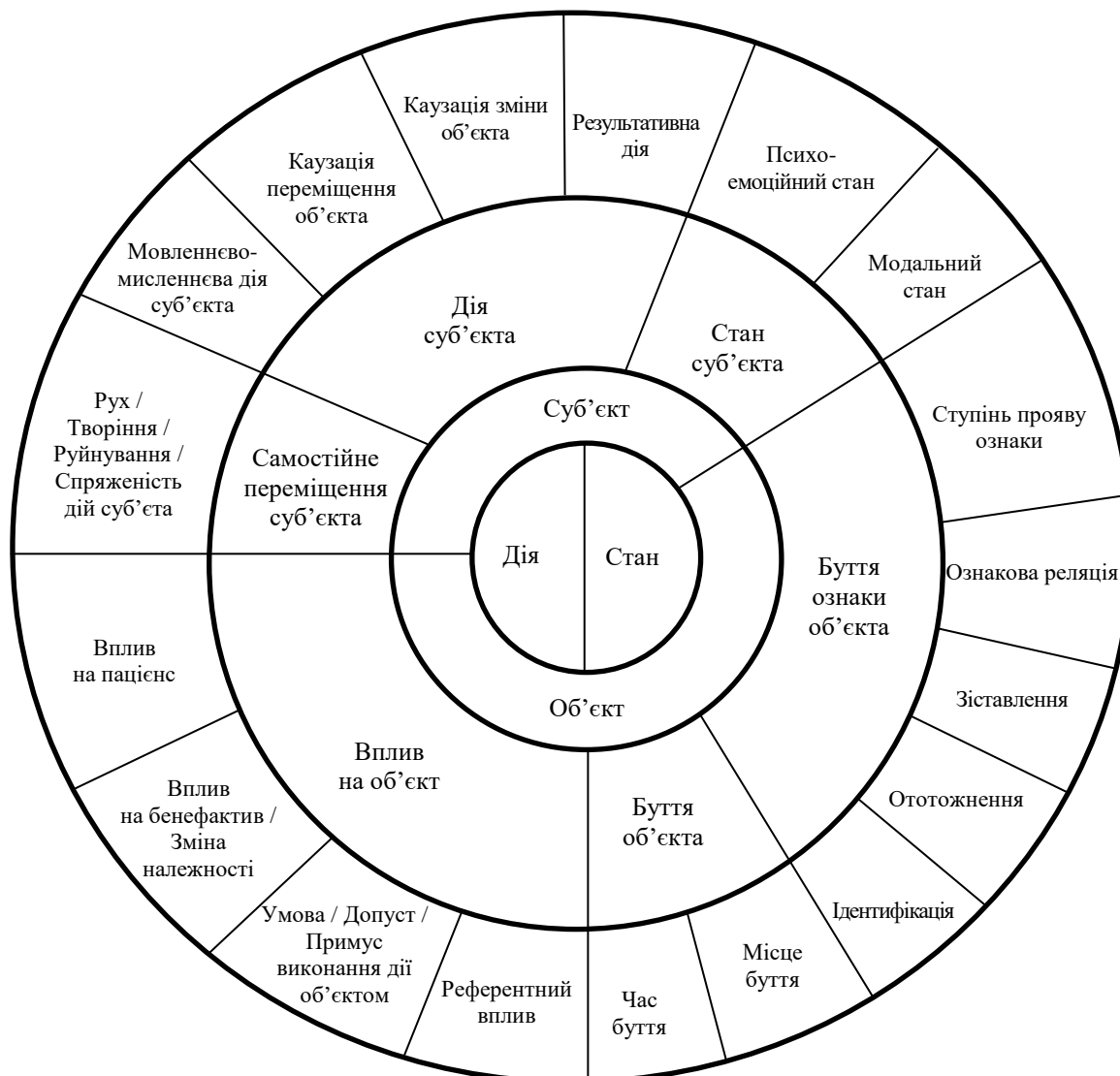

Рис. 1. Когнітивні різновиди ментальних схем клауз

Предикати дії та стану у своєму оточенні мають аргументи у вигляді суб'єкта-агенса та об'єкта-пацієнса. Не дивлячись на очевидну взаємну комплементарність суб'єктних та об'єктних ознак у конкретному реченні-висловленні, об'єктна характеристика дієслова володіє своєю специфікою, і це дає підстави виділяти та окремо аналізувати, власне, об'єктно-зорієнтовані ознаки в категоріальному значенні дієслова.

Насамперед ця специфіка полягає у тому, що, на відміну від категорії суб'єкта, об'єкт не обов'язково присутній у семантичній структурі речення. Це детермінує початкову характеристику дієслів як направлених і ненаправлених (одно-, дво- та тримісні предикати). Тоді ж ця характеристика в плані поділу дієслів на акціо-нальні і неакціо-нальні носить додатковий, субкатегоріальний характер, оскільки направленими можуть бути й акціо-нальні (*break, paint, strike*), і неакціо-нальні (*love, hate, possess*) дієслова. Субкатегоріальною у цьому смислі є і семантична диференціація дієслів за типом об'єкта. Найзагальніше правило семантичної відповідності діє-слова його об'єкту, на думку Н. Д. Арутюнової (Arutyunova 126), зводиться до того, що інтенсіональні дієслова, тобто дієслова, які позначають психічні стани та слухове сприйняття, вимагають пропозитивних об'єктів (у нашому випадку – з'ясувальних клауз в їх номінації) тоді, коли дієслова фізичної дії узгоджуються з предметними об'єктами (як і з конкретними суб'єктами).

Все це певною мірою впливає на формування системного категоріального значення дієслова, визначаючи його семантичну валентність на об'єкт. Джерелом же функціонально-семіологічної динаміки дієслова може слугувати та або інша зміна цієї характеристики у конкретному висловлюванні, зокрема і зміна самого смислу об'єкта за рахунок конкретних лексичних входжень, тобто синтаксична об'єктна валентність дієслова, його комбінаторика. Так, формування акціо-нальних і неакціо-нальних значень англійського дієслова з погляду об'єктивної характеристики визначається, як зазначалося вище, градацією прототипової ознаки впливу на об'єкт. Реалізація цієї ознаки зі свого боку зумовлена ступенем прототиповості перехідних конструкцій. Чим вищий ступінь перехідної конструкції, тим конкретнішим є ця ознака, і, навпаки, чим нижчий ступінь перехідності тієї чи іншої конструкції, тим загальнішого характеру набуває реалізація цієї ознаки. Це й визначає, у кінцевому підсумку, градацію категоріальних значень дієслова та їх динаміку у функціонально-семіологічному аспекті (Boldyrev, 51–52).

На основі викладеного можна змоделювати механізми проективності категоріальних значень різних рівнів, задіяних у процесах концептуалізації світу в синтаксисі. Ментальні схеми – абстракції вищого рівня, що лежать в основі клауз, що входять до складу СПР. Тут необхідно врахувати багатовимірну організацію структури складного речення. У випадку дотримання принципу конгруентності всіх рівнів речення в акті породження висловлювання встановлюються правила проективності між онтологією світу та ментальною схемою речення.

Перспектива подальших досліджень вбачається саме у побудові семантичних моделей складних речень у рамках конструкційної граматики за запропонованою методикою, формування когнітивних і комунікативних моделей інших типів складних речень в англійській мові та проведення зіставних досліджень із аналогічними базовими конструкціями речення в українській мові.

References

1. Arutyunova, Nina. *Yazyk y myr cheloveka*. M.: Shkola «Yazyky russkoy kultury», 1999. 896 p. Print.
2. Benvenist, Emil. *General linguistics*. M.: Progress, 1974. 447 p. Print.
3. Boldyrev, Nikolay. *Functional categorization of the English verb*. M.: LIBROKOM, 2009. 144 p. Print.
4. Zolotova, Galina. *Communicative aspects of the Russian syntax*. M.: KomKniga, 2007. 368 p. Print.
5. Kubryakova, Yelena. *Cognitive Linguistics and Problems of Compositional Semantics in the Sphere of Word Formation*, *Izv. AN.*, 2002. No. 1. T. 61. P. 13–24. Print.
6. Mykhailova, Olena. *Simple sentences in the Old English language: syntactic, semantic, cognitive and communicative aspects*: Diss Kharkiv Kharkiv, 2007. 202 p.
7. Chafe, Wallace. *Meaning and the Structure of Language*. Chicago: The University of Chicago Press., 1970. 452 p. (Reprinted: M.: Editorial URSS, 2003, 2009). Print.
8. Mirchenko, Mykola. *Syntactic categories of sentence: author's abstract*. Diss. K., 2002. 41 p.
9. Pankrats, Yuriy. *Propositional form of presentation of knowledge*. M.: RAN INION, 1992. P. 78–97. Print.
10. Popova, Zinayida, Sternin, Iosif *Essays on Cognitive Linguistics*. Voronezh: Origins, 2001. 98 p.
11. Selivanova, Olena. *Modern linguistics: directions and problems*. Poltava: Environment-K, Inc., 2008. Print.
12. Testelet, Yakov. *Introduction to General Syntax*. M.: Russian State Humanitarian university, 2001. 800 p. Print.
13. Shevchenko, Irina. "Cognitive Modeling of a Simple Sentence". *of general, Germanic and Slavic linguistics. To the 70th anniversary of Prof. V. V. Levytsky: Zbirnyk naukovykh prats'*. Chernivtsi: Books-XXI, (2008). 390–394. Print.
14. Lakoff, George. *Cognitive semantics*. Bloomington, 1988. 568 p. Print.
15. Langacker, Ronald. *Foundations of Cognitive Grammar: Descriptive application*. Stanford: Stanford University Press, 1991. Vol. 1. 395 p. Print.
16. Talmy, Leonard *Toward a Cognitive Semantics. Typology and Process in Concept Structuring*. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press, Vol. 1. 2000. 495 p. Print

Abstract

Construction as a basis for the sentence mental scheme formation

Boyko Julia

Department of Germanic Philology and Translation Studies, Khmelnytsky National University, Ukraine

Background: The research of sentence mental scheme formation is a topical problem for modern linguistics because in the syntactic structuring of the language, the main role belongs to the sentence as the main syntactic unit, around which all the main varieties of syntactic categories are grouped. Sentence polarizes categorical values, outlines the central and peripheral syntactic meanings and detects their interaction in formal and semantic transformations.

Purpose of this article is to establish the mechanisms of structural and semantic linking of words within the framework of syntactic construction and formation on this basis mental sentence schemes, which can be analogues of syntactic concept.

Results: The verb, with its semantics and valence framework, fixes in a non-distributed form the proposition as a mental image of the denotative situation; it is the bearer of the proposal model, which, in turn, serves as the unit of the higher level (the abstract category). The unit of the lower level (specific category) is a specific type of sentence, updated in the language construction. The object of the basic level in the syntax is a construction that represents by its structure a proposition in the form of the positions of nominative actants and the type of relations between them in abstract form.

The schemes of the division of integral events into a number of elements for the purpose of verbalization must correspond to certain stereotypes. These stereotypes are structured in the form of mental representations, which are based on the mental schemes and their combinations, and are fixed in the "language-thinking" system with the prospect of further causing by any type of construction. Grammar construction is a grammatical complex consisting of certain combinations of simple forms, an abstract scheme with a structuring function which gives grounds for formation mental schemes of a sentence.

Discussion: The dominant trends in current theory are profound. It reaches to the deepest stratum of organizing principles: notions about what mental sentence scheme is like and what linguistic theory should be concerned with. The problem of syntactic concept or mental scheme, their theoretical understanding and practical expression requires the coverage of different aspects and establishing particular grounds.

Key words: clause, actional verbs, nonactional verbs, proposition, syntactic concept, construction, mental scheme.

Надійшла до редакції 1 березня 2019 року.

Людмила Островська

DOI 10.31558/1815-3070.2019.37.7

УДК 811.161.2'367.2/3

НОМІНАТИВНІ РЕЧЕННЯ У ФУНКЦІЙНОМУ АСПЕКТІ

Розглянуто специфіку використання номінативних речень у сучасних українських художніх текстах в аспекті їхнього функціонування на формально-синтаксичному, семантичному, комунікативно-прагматичному рівнях; запропоновано основні критерії розмежування номінативних речень від формально подібних до них структур; виділено синкретичні семантичні типи номінативних речень з урахуванням комунікативно-прагматичних умов їхнього функціонування.

Ключові слова: номінативні речення; функціонування номінативних речень; формально подібні до номінативних речень структури; синкретизм семантики номінативних речень; інтонація номінативних речень; комунікативно-прагматичні параметри номінативних речень.

Дослідження номінативних речень у лінгвістиці має вже значну історію, протягом якої вчені порушували й доволі успішно розв'язували питання структурно-семантичних особливостей номінативних речень (І. Вихованець (Vykhovanets'), П. Дудик (Dudyk and Prokorchuk), А. Загнітко (Zahnitko), Л. Лонська (Lons'ka)), їхніх структурно-функціональних різновидів (І. Сушинська (Sushyns'ka)), співвідношення формально-синтаксичних і семантико-синтаксичних ознак головного компонента односкладного номінативного речення (Л. Коваль (Koval')), можливості вираження ними експресивності (З. Коржак (Korzhak), З. Коцюба (Kotsyuba)), спонукальної модальності (С. Харченко (Kharchenko)), проблеми функційно-стилістичної специфіки номінативних речень (Т. Шевченко (Shevchenko)), зіставного аналізу номінативних речень (О. Швець (Shvecz')).

У сучасній лінгвістиці все більшого значення набувають саме дослідження номінативних речень в аспекті їхнього функціонування. Це пояснюється, по-перше, багатоаспектним підходом до вивчення синтаксичних явищ, який на сьогодні вже можна вважати усталеним, а по-друге, у багатьох випадках ізольоване вивчення синтаксичних одиниць, у тому числі номінативних речень, не відображає їхньої специфіки, а подекуди й призводить до некоректних інтерпретацій. Номінативні речення належать саме до таких синтаксичних структур, які поза контекстом зазвичай втрачають свою референційну співвіднесеність, інформаційну значущість і комунікативно-прагматичну спрямованість.

Окрім цього, сучасний синтаксис української мови характеризується появою принципово нових явищ у системі, що пояснюються як тенденцією до розвитку синтаксичного аналітизму, так і значним впливом усного